

XORAZM VILLOYATI KOMONIMLARINING LEKSIK-SEMANTIK GURUHLARI

(PhD) *Sh.Aqmanova*
UrDU magistranti Sh.Abdullayev

O‘zbek nomshunosligiga tarixiy, fonetik, leksik (ma’naviy), morfologik, imloviy o‘zgarishlar singari alohida hududdagi shahar, qishloq, mahallalarning nomlariga xos bo‘lgan bir qancha individual o‘zgarishlarni ilmiy asoslarda tahlil etish dolzarb masalalardan biridir. Sababi, “...o‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-ma’naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi.”¹. O‘zlari yashayotgan hududdagi nomlarni bilish ham o‘zlikni anglashga, ajdod-u avlodlarimiz qo‘ygan nomlarni tushunib, anglab, tahlil qilishga turtki beradi. Zero, nom qo‘yish ham o‘z o‘rnida san’at hisoblanadi.

A.V.Superanskaya: “Geografik nomlarni tasnifsiz tahlil qilish va sharhlash qiyin. Toponimist o‘z tadqiqotida ma’lum bir tasnifdan foydalanibgina ilmiy xulosalar chiqarishi mumkin. Tasnif turlicha bo‘lishi tabiiy”, – deb yozgan edi². Demak, til birliklari, tildagi toponimlar, jumladan, komonimlarning lisoniy tasnifi muhim ahamiyatga ega. Tasnif – bilish va o‘rganishning asosi. Til birliklari va hodisalarining leksik-semantik, etimologik, grammatik, uslubiy hamda boshqa lisoniy belgi-xususiyatlariga ko‘ra tur va guruhlariga ajratish lisoniy tasnif hisoblanadi³. Komonimlarning mazmun jihatini tadqiq qilish, ularning semantik guruhlarini aniqlash muhim tasniflardan biri hisoblanadi.

“Toponimlar xalq ijodi va ma’naviyatining bir yo ikki so‘zda yozilgan tarixi, eng qisqa tarixiy manbalardir”⁴. Shunday ekan, toponimlarning, xususan, komonimlarning leksik mazmunini o‘rganish, ijtimoiy-ma’naviy jihatdan o‘zgarishlarga uchragan nomlarning semantik guruhlarini aniqlash dolzarb masalalardan biridir. Komonimlar o‘zbek tilining mustaqil ma’no anglatuvchi onomastik birliklari bo‘lib, Xorazm

² Караев С. К. Ойконимия Узбекистана. Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. Т., 1998. 50 В.

³ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва, 1970. – С. 55.

⁴ Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 56.

⁴ Nafasof T. O‘zbek tili toponimlarining o‘quv-izohli lug‘ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B.6.

viloyatidagi qishloq nomlarini leksik-semantik jihatdan quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

Rang-tus belgisini bildiruvchi soʻzlarga asoslangan komonimlar: Oqyop, Sarimoy, Qizilravot, Oqdarband, Oqqum, Olaja va hokazo. Turkiy-moʻgʻul tillarga xos boʻlgan *qora* leksemasi toponimiyaning deyarli barcha sohalarida faol qoʻllanadi. Vohamizda Qorakoʻz, Qoramon, Qoraqosh, Qorayantoq kabi qishloq nomlari mavjud.

Obyektning joylashish oʻrniga koʻra atalgan komonimlar: Yuqoribogʻ, Yuqoridoʻrman, Oyoqdoʻrman, Qalandardoʻrman, Ostona, Yuqori Muhomon, Sarapayon, Oʻrtayop, Chatkoʻpir, Katqalʼa, Gandimiyon (oʻrta qoʻrgʻon) kabi.

Miqdor tushunchalariga asoslangan komonimlar: Beshmergan, Qirqyop, Beshta, Beshariq kabi.

Mavhum tushunchalarga asoslangan komonimlar: Gʻoybu, Yangilik, Gʻalaba, Namuna, Ijtimoiyat, Qatagʻon, Doʻstlik kabi.

Harakat-holat tushunchalariga asoslangan komonimlar: Olgʻa, Tomodurvadik, Birlashgan kabi.

Narsa-buyum tushunchasiga asoslangan komonim: Jirmiz

Obyektning hajm, xususiyat va belgisi bilan bogʻliq komonimlar: Boʻzqalʼa, Shirinqoʻngʻirot, Yangibozor, Boʻston, Kattabogʻ, Choʻqli, Manaq (kichkina qishloq) kabi.

Fitonimlarga asoslangan komonimlar: Guliston, Gulobod, Qorayantoq kabi.

Gidronimlarga asoslangan komonimlar: Amudaryo, Qirqyop, Beshariq, Haydaryop, Marboʻgat, Navxos (yangi kanal) kabi.

Etnonimlarga asoslangan komonimlar: Uygʻur, Shovotqalʼa, Chigʻatoyqalʼa, Qiyot, Qangʻli, Shirinqoʻngʻirot, Nayman, Olchin, Bogʻolon, Ovshar kabi.

Antroponimlarga asoslangan komonimlar: Navoiy, Gʻazovot (Gʻozl ismli kishi bunyod etgan qishloq), Maxtumquli, Komiljon Otaniyazov, Oxunboboyev kabi.

Aholining kasb-kori, hunariga nisbat berish asosida shakllangan komonimlar: Sholikor, Chakkasholikor, Paxtakor, Qorovul, Boʻyrachi, Chiqirchi,

Pichoqchi, Anjirchi, Sovunchi, Dehqon, Cho‘bolonchi, Shoirlar (Yangibozor), Ustalar (Bog‘ot), Ipakchi (Shovot) kabi.

Aholi yoki alohida shaxsning ijtimoiy mavqeyi, nasl nasabiga nisbat berish asosida yuzaga kelgan komonimlar: Do‘simbiy, Esabiy, Vazir, Bekobod, Boshqirshix, Xo‘jalar, Shixmahshad kabi.

Joy nomlarini hosil qilishda –obod komponenti juda sermahsul hisoblanadi. Keyingi yillarda Respublikamizning barcha hududlarida –obod komponentli joy nomlari shakllandi. Jumladan, Xorazm viloyatida ham obodonlashtirilgan, yangi bunyod qilingan, xalqning kuchi bilan yaratilgan bir qancha qishloq, mahalla, va ovul nomlariga shunday nom berilgan: Xalqobod, Chinobod, Yangiobod, Xonobod va hokazo.

Xorazmda boshqa viloyatlar qishloq va ovul nomlaridan farq qiluvchi sheva elementlari asosida shakllangan nomlar ham ko‘pchilikni tashkil qiladi. Ularning ham semantic mazmunini, atalish motivlarini aniqlashni alohida tadqiqotimizda ko‘rib chiqishni rejalashtirganmiz.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyin qishloq va mahallalarni insonda estetik zavq uyg‘otadigan, milliy mafkura va qadriyatlarimizga mos keladigan so‘zlar bilan atash keng yo‘lga qo‘yildi. Xonqa tumanida Mustaqillik, Oydin hayot, Porloq, Mangulik, Muqaddas, Mahorat, Ilg‘or; Bog‘ot tumanida Gulshan, Ma‘naviyat, Sahovat; Shovot tumanida Zamondosh, Qo‘shko‘pir tumanida Adolat, Iftixor kabi yuksak mazmun anglatuvchi mavhum tushunchalarga asoslangan nomlar ko‘paydi.

Umuman olganda, vohamiz qishloqlari va ularga tegishli barcha ovul hamda mahalla nomlarining qo‘yilish sababi va tarixi bor. Elimizning zabardast ijodkori Omon Matchon so‘zlari bilan aytganda “Xorazmning barcha shahar, kent, ovul-qishloqlarining har birining nomi juda qadim-purma’no. Bitta Bog‘olonn oling, Bo‘zqal’a, Cho‘bolonchi, Do‘simbiy, Miskin bobo...” .

Darhaqiqat, har qanday komonim so‘z sifatida o‘ziga xos ma’no va vazifasiga ega. Ularning har biri yaralgan davri, o‘rni, aholisining tarkibi, geografik shart-sharoiti,

tabiiy muhiti, ishlab chiqarishi, sugʻorish manbalari kabi qator belgilari bilan bir-biridan farqlanadi. Kuzatishlar natijasida Xorazm viloyatida suv inshootlari nomlari, etnik urug`-qabila nomlari va hunarmandchilik nomlari asosida shakllangan komonimlar koʻpchilikni tashkil qilishi aniqlandi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev taʼkidlaganidek “...ijtimoiy obektlarga nom berish – bu shunchaki shaxsiy yoki xususiy ish emas. Bu barchamizning vatanparvarlik va maʼnaviy saviyamizni yaqqol koʻrsatadigan oʻziga xos mezondir. Buni hech kim hech qachon unutmasligi kerak. Biz xalqimizning taqdiri, ertangi kuni haqida oʻylar ekanmiz, eng avvalo, millatimizning asl fazilatlarini, goʻzal urf-odatlarimiz, betakror sanʼatimiz va adabiyotimizni, ona tilimizni koʻz qorachigʻiday saqlashimiz zarur”⁵.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Караев С. К. Ойконимия Узбекистана. Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. Т., 1998. 50 В.
2. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва, 1970. – С. 55.
3. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 56.
4. Nafasof T. O`zbek tili toponimlarining o`quv-izohli lug`ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B.6.
5. Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabr kuni “Davlat tili haqida”gi qonun qabul qilinganligining 30 yilligiga bag`ishlab o`tkazilgan anjumanda so`zlagan nutqidan.

⁵ Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabr kuni “Davlat tili haqida”gi qonun qabul qilinganligining 30 yilligiga bag`ishlab o`tkazilgan anjumanda so`zlagan nutqidan.